

Akademik OTOKAR CHLUP,
Pedagogický ústav J. A. Komenského ČSAV

KOMENSKÉHO BOJ PROTI DIDAKTICKÉMU FORMALISMU A NAŠE DOBA

Od let dvacátých našeho století bylo hojně příležitostí vzpomenout J. A. Komenského, pedagogického reformátora proslaveného v celém světě, neúnavného bojovníka za českou politickou samostatnost proti habsburské a cizí feudální invasi po bitvě na Bílé hoře. Ještě za svého pobytu ve vlasti po vydání mandátu, vypovídajícího nekatolíky, zvláště České bratry ze zemí českých, napsal Komenský památný »Labyrint světa a lusthaus srdce«, báseň v prose, obraz hospodářského a kulturního života, kritický pohled na četné složky společenského řádu, líčený nádherným bohatstvím jazyka lidu, z něhož vyšel. To byla zajisté příležitost oslaviti dílo, které zůstane trvalým klasickým skvostem našeho národního písemnictví. V počátečních letech třicátých sedmnáctého století vzbudila pozornost tehdejšího kulturního světa »Brána jazyků otevřená«. »Bránu jazyků« však předcházela »Didaktika česká«, a kdo pročítá širší nadpis, věstící vlasti ráj znova se rozzelenávající, vděčně vzpomíná vlastence Komenského, který výchovou mladých pokolení chtěl svému národu zajistiti budoucnost. A vraťme se znovu k druhému spisu. »Bráně jazyků otevřená«. Brzy po vyjití rozšířila se známost tohoto didaktického díla po celém tehdejším kulturním světě. Pověst o něm šířila se i v zemích mimoevropských a Komenský dostává zprávu z Malé Asie od bratra leydenského profesora Golia, že »Brána« byla přeložena do arabštiny, turečtiny a že se připravuje překlad i do jazyka mongolského. V době Komenského byla vedle Bible nejrozšířenější knihou na světě. Ale to nebyly jediné spisy Komenského, které mu zjednaly pověst skutečně světovou. V jeho »Bráně« jako i v »Didaktice« jsou již zárodky myšlenek vševedných, které zaměstnávaly našeho reformátora po celý život. V Lešně sepsal »Předchůdce vševedy«, který dal podnět anglickému vzdělanci Hartlibovi, aby vymohl návštěvu tehdy již proslaveného Komenského, který měl na přání parlamentu organisovat školství anglické. »Předchůdce vševedy« a pozdější »Cesta světla« vzrušily tehdejší vzdělaný svět, a vševedné spisy Komenského byly rázem rozprodány na knižním trhu svatopavelském. Ještě jiné světoznámé knihy Komenského

vyšly před třemi sty lety. »Svět smyslových věcí vymalovaný« (»Orbis sensualium pictus«) a »Škola hra« (»Schola ludus«).

Tím radostněji uvítali všichni ctitelé J. A. Komenského nejen u nás, ale i v cizině rozhodnutí Ústředního výboru komunistické strany Československa a naší vlády o důstojné oslavě našeho pedagogického reformátora a humanisty v roce 1957, u příležitosti třistaletého vydání životního díla didaktického »Opera didactica omnia«. Naše strana a vláda užila na návrh ČSAV této příležitosti a rozhodla vydávat veškeré spisy Komenského spolu s výběrem z děl dosud živých.

Naše učitelstvo národních škol mělo v druhé polovině minulého století a počátkem století našeho veliký zájem o pedagogický odkaz Komenského. Vidělo v něm ušlechtilou tradici našich pokrokových dějin a opouštělo pruskorakouskou herbartovskou pedagogickou ideologii. Překotný školský reformismus v období první republiky zastřel pod vlivem rozmanitých směrů pedagogických upomínky na bohatství naší národní pedagogické tradice. »Veškeré spisy Komenského«, vydávané moravským učitelstvem za doby rakouské, přestaly pravidelně vycházet, zanikla také »Beseda učitelská«, časopis, který měl veliké zásluhy o šíření pedagogických a didaktických zásad Komenského v řadách našeho učitelstva. G. A. Lindner, Zoubek, Klika, Mrazík, tato jména představují učitelskou generaci, která usilovala o to, aby duch Komenského Didaktiky naplnil naši školu a výchovu.

Historická revize pedagogické a školské minulosti, kterou podnikli největší badatelé Medynskij, Kairov, Gončarov v duchu dialektického a historického materialismu, objevila pokrokovost didaktických zásad velikého slovanského myslitele.

Ve Velké Didaktice jeví se nám Komenský především jako kritický posuzovatel současné školy a výchovy. V sedmnáctém století odehrává se mocný společenský převrat. Vrstva řemeslníků, obchodníků, podnikatelů vytváří nový stav, novou společenskou třídu měšťáckou s tímiž nároky, které byly ve středověku výsadou třídy feudální. Monopol církve a církevních řádů ve věcech školy a výchovy vyvolal již v počátcích nastupujícího kapitalismu školy měšťské — partikulární, více vyhovující praktickým potřebám nového stavu. Tomuto proudu společenskému nemohla vyhovovati tradiční scholastická soustava, zaměřená k výchově šlechticů a úřednictva udržujícího staré řády. V dějinách pedagogických reformátorů objevují se hojně kritiky zvrácené scholastické výchovy. Er. Rabelais proslul satirickým románem »Gargantua a Pantagruel«. Thelema představuje utopický obraz nové výchovy. Podobné utopie objevují se hojněji a jsou známá jména Th. Mora a Campanella, kteří rovněž, hledajíce východiska z temnot scholastických, osnovali novou lepší budoucnost. Doba Komenského nebyla již tak spoutána feudálními řády, výroba, věda se osamostatňovala, třetí stav měl větší nároky na vzdělání v naukách, které přispívaly k jeho rozkvětu a poměrnému blahobytu. Vývoj vědy a výroby jakoby vyvolaly Baconovo »Nové organon«, účtující s překonanou aristotelskou učeností, z níž po staletí osnovány byly neplodné dedukce.

Tomuto rozvoji nové třídy společenské odpovídá plně Velká Didaktika Komenského a spis: »Východ ze školských labyrintů«. Bacon ukázal vědě novou cestu k úspěchům a objevům, na které čekal současný výrobní život.

Komenský objevuje zásady, kterými má být dorůstající pokolení připravováno na tuto životní dráhu. Vždyť »Didaktika« jeho je právě »umění dovedného vyučování, jímž člověk dřív než vzroste a stav svůj začne, všemu tomu, co ku potřebě a ozdobám přítomného i budoucího života přináležejí, šťastně i snadně plně vyučen a tak . . . nastrojen býti mohl«. Již z delšího opisu »Didaktiky« je patrný celý duch a ráz díla, které mělo sice předchůdce, ale které je nesmírně překonává velkou myšlenkou zbavit práci školní všeho formalismu, odtrženého od života, od věci a přírody. Máme-li již z pouhého rozšířeného názvu tohoto vychovatelského díla odvodit poučení, nemůžeme pomíjet výrazy jako potřeby života, snadnost a radost z duchovního pokroku v procesu vzdělání. Když sovětská pedagogická věda odhalovala nezbytné zásady didaktické, nemohla jinak nežli hledat a zjistit obdobné zásady, které jsou v souhlasu stejně se zákonitostmi procesu učení jako se zákonitostmi života ve všech jeho složkách, života, který svým socialistickým revolučním zaměřením má mnohé obdoby s revolucí třetího stavu šestnáctého a sedmnáctého věku. Jsou to tedy didaktické zásady odvozené ze zákonů přírody a života. Komenský připomíná, že své zásady odvozuje ze základů vzatých ze samé přirozenosti, že je může doložit i příklady jiných řemeslných umění. Nejinak tomu je i v sovětské vědě, která má obdobný epochální význam, neboť sepjala theorii s praxí, což bylo také ideálem Komenského. Naše studium díla J. A. Komenského musí být zaměřeno ke dvěma hlavním cílům. Přísně historická badatelská práce má za úkol podat věrný obraz osobnosti a díla, postihující podstatu jeho myšlení a učení v odrazu podmínek a skutečností hospodářských, politických, kulturních, doby, v níž dílo vzniklo a působilo. Odborné pedagogické a didaktické studium osvícené historickým bádáním, má za úkol pátrati po všem tom, co přežilo historickou skutečnost a působí dále v podmínkách přítomnosti. Zmínili jsme se o tom, jakou dobu poskytuje obraz historického dění v období doznívajícího feudalismu 16. a 17. století s poměry naší přítomnosti, kdy přežívající imperialistický kapitalismus, v souhlase s ekonomickým vývojem je vystřídáván na veliké zeměpisné oblasti novým společenským řádem socialistickým. Tato doba ukazuje nám také dílo Komenského v lepším osvětlení, v úloze, kterou mělo ve své době. My si uvědomujeme gigantický zápas reformátora s přežitky scholastického formalismu, jaké vládl ve školství jeho doby, s formalismem zaostávajícím za potřebami a nutnostmi nového života. Ovšem, že soudobý učený svět ovládala latina, ale latinou byly také vyjadřovány myšlenky nové vědy, přírodovědy, fyziky, astronomie, lékařství. Latina Komenského, vyučování latině, jeho »Brána jazyků otevřená« měla zcela jiné zaměření, nežli mělo přežívající latinské vyučování donatovské a alexandrinské z doby vládnoucího feudalismu.

Byly to především věci, poznatky o přírodě, společnosti, o práci, o životě, které v souhlase s potřebami dne zaměšťovaly mysl Komenského od prvních počátků na rozdíl od všech reformátorů a učitelů Akademii herborské a heidelberské nebo i jiných soudobých učilišť. To je smysl »Didaktiky veliké«, »Brány jazyků«, to je také vlastní smysl Komenského vševedy, jejímž duchu a podstatě pedagogické neporozuměly kruhy rozhodující v otázkách školských, neboť měly stále na mysli nikoli obsah, ale pouhou

formu a metody, jak naučiti latině. Veliký zápas Komenského o novou školu, o školu vševednou, o rozžehnutí světla vědění ve světě, o přístup všech vrstev národa a národů celého světa ke všem stupňům vzdělání nebyl sice zcela zapomenut, ale zaléhal v pohnutých dobách válek a revolucí. To byl osud vševedného úsilí Komenského, jehož ústřední myšlenkou pedagogickou byl »Svět smyslových věcí vymalovaný« pro mládež nejútlejší, Brána jazyků a věci pro věk pozdější a vševedná škola pro mládež dospělou, naše vzdělání všeobecné. Byl to nerovný boj proti středověké tradici formalismu, verbalismu, boj, v němž ještě po další století dařilo se jen stěží získavati úspěchy. Četná místa Velké Didaktiky vyjadřují tuto ústřední snahu Komenského o reformu školy. V XVI. kapitole ve Fundamentu II (2) čteme: »Že i v knihách . . . nešetří tohoto přirozeného pořádku, aby materia šla napřed a za ní forma, všudy téměř naopak se děje. Ku př.: řeči učí bez věci a dříve než věcem, t. j. nejprve do gramatiky lexiků zavádí a teprv kdysi po letech do fysiky, matematiky etc., ježto věci jsou podstata, slova případek«. Na jiném místě píše Komenský proti hromadě slov, sentencí, frází, smyslů všelijakých etc. — »tím ne žáky vycpávat, ale otvírati jim rozum, aby z něho samého jako z pupenů listí, květ, ovoce, ratoléstky vyrůstaly« (str. 240). Takových míst je rozseto v Didaktice přehojně, a smysl jeden z nich vyplývá, aby mládež školní se neučila jen slovům, nýbrž aby vždy se slovy spojovala představy věcné! V sovětských diskusích o zásadách didaktických byla rovněž na prvé místo postavena zásada názornosti, okolnost to, která ukazuje, jak boj, který proti scholastice podnikl Komenský, nebyl dobojován po celou éru kapitalismu a jak bylo třeba v socialistické výchově a v socialistickém vyučování podstupovat zápas Komenským započatý. Jen příčiny tohoto boje proti formalismu jsou odlišné v naší etapě. Není to již nedostatek zřetele k věcnému učení, ani nedostatek názoru ve vyučování. V učební plány, osnovy a učebnice naopak pod vlivem ohromného vědeckého vývoje, nesmírného množství poznatků uniklo ve všech různých vědách přírodních a společenských tolik požadavků na mládež, že se ocitáme v paradoxním stavu didaktiky. Byla-li mládež v době Komenského přetěžována množstvím gramatických latinských slovíček, frází, sentencí, memorování textů, nastal v době pokročilého kapitalismu zvláště v druhé polovici XIX. věku a v prvních desetiletích dvacátého století přesun učiva ve směru věcných poznatků z oborů mathematicko-přírodovědných a technických. Toto učivo nenahradilo však dřívější scholastický klasický systém, nevytvořila se úměrná synthesa didaktická klasického a reálného vzdělání. Tak vznikl spor o klasicismus a realismus, jehož důsledkem byl vznik škol reálných, reálných gymnasií, reformních reálných gymnasií se všemi znaky obnoveného formalismu. Tento systém školství stal se pak nástrojem kapitalistického zřízení, které diferenciací vzdělání udržovalo a podporovalo třídní rozdíly. Mechanicky rozšířené a nadměrné učivo výběrových škol vylučovalo ze studií žactvo sociálně slabší. Tento třídní systém vyvolal zrušné tendence ve vědě psychologické, diferenciací psychologii, pedagogii, výzkum inteligence, testové metody. Komenský znal pravou příčinu neúspěchů vyučování. Výroky »Velké Didaktiky«: »Non multa sed multum«, »Polymathie nevzdělává«, stať »Východ ze školských labirintů« svědčí, jak živě promýšlel otázku přetěžování mládeže učeností

prečasto neplodnou. První mezi reformátory pedagogickými upozornil na základní učivo, na učivo organicky skloubené, v soustavu učené, přehledně upravené, tak, aby učení bylo snadné a škola radostná. Žel však, nepodařilo se příštím generacím uskutečnit pedagogické a didaktické ideály Komenského. Sám autor jejich zápasil s obtížemi, se scholastickými přežitky, s překážkami ve vlastním didaktickém lešenském či potockém působení. Snad právě tyto zkušenosti vzněcovaly pedagogickou a didaktickou obrazotvornost genia, který vytvořil obraz výchovy a vyučování, o nějž jinými cestami usilovali reformátoři pozdější a jehož zásady neztrácejí hodnotu v době přítomné. Jako zlatá nit vine se v pansofickém a didaktickém pásmu Komenského myšlenka a snaha ukázat na takovou metodu, která by usnadnila práci žákům i učitelům. Tímto duchem naplněny jsou přčetné stati didaktické, školní dramata, a ne nadarmo zkrátil Komenský úvodní list amsterodamského svodu prací didaktických heslem: »Všechno nechť volně plyne, buď vzdáleno jakékoli násilí.«

Formalismus pamětní, jednostrannost jazykového klasického vyučování svedly na scesti středověkou i pozdější školní výchovu, nadměrný obsah reálných poznatků z věd přírodních i společenských pak přeplnil školu, její plány, osnovy a učebnice do té míry, že ideál věcného učení nakonec vyústil v metody scholastiky.

Hledati »východ ze školských labyrintů« bylo souzeno novému společenskému řádu socialistickému. Ideologie dialektického a historického materialismu odhalila třídní charakter staré školy, jednotnou školou vytvořena byla nová základní forma socialistické soustavy školské. Sovětská pedagogická věda octla se před velikým úkolem naplniti tuto formu vhodným obsahem, upravit nové učební plány, osnovy a vytvořit nové učebnice. Také sovětská pedagogika stála a stojí dosud před tímž problémem, před jakým stál Komenský. Podstatný rozdíl je v hospodářských, politických podmínkách, které umožní uskutečňovat ideály velkých myslitelů pedagogických v minulosti. Není náhoda, že sovětská věda spatřuje ve velikém slovanském pedagogu bohatý zdroj poučení v otázkách výchovy a vyučování. Věrní výzvě Leninově, který geniálně postřehl příčiny tradičního školského formalismu v neživotném obsahu, který však chránil všechnu pokrokovou tradici, ujali se sovětští pedagogové vděčného úkolu na poli školy a výchovy. Diskuse o zásadách didaktických, nový polytechnický systém, všestranné vzdělání účelné zaměřené k cílům socialistického budování, všeobecné vzdělání pro všechny vrstvy národa, všechny tyto úpravy jednotné školy všeobecně vzdělávací staví sovětskou pedagogickou vědu před důležitý problém výběru učiva. Zájmy vědního poznání, zájmy didaktiky, pedagogiky, hygieny, vzdělání politického musejí být sladěny v jednotnou soustavu a vytvářeti ovzduší, v němž se daří ušlechtilé soutěži, zájmům a touze po novém poznání, duševním a tělesném zdraví, odpovědnosti kázní a mravnímu pokroku. Pansofický směr myšlení J. A. Komenského byl míněn nikoli jako mnohovědnost, znalost věcí porůznych, nahodilých. Již v »Předchůdci vševedy« v »Nárysu vševedy«, v prvních záblescích vševedného plánování upozorňuje Komenský, že z odevšad sehnanych vědomostí, z odevšad sehnanych slov nelze dojiti k pravému poznání věci a znalosti jazyka. Komenskému tanul na mysli systém vědění, kde

vše je na svém místě, kde poznatek z poznatku vyplývá, kde nejen nesmí nic scházet, ale kde také nemůže být nic zbytečného. Výchova a vyučování, vševedné vzdělání má podle Komenského předobraz v stavbě chrámu Šalomounova, chrámu moudrosti, nikoli v navršené hromadě odevšad sneseného vědění. Takový stav neurovnaného vzdělání didakticky neskloubeného přejal socialistický řád jako dědictví minulosti. Organizace všeobecného vzdělání v řádu socialistickém ve škole jednotné, která bude školou všeho lidu, stojí před naléhavým a vděčným dějinným úkolem dáti škole náplň, která byla žhavým přáním vychovatele národů, jeho Velké didaktiky a vševedy. Komenský byl hluboce přesvědčen, že tak stmelené vyučování bude pro mládež prací radostnou, snadnou, prostou přetěžování a marného shonu. — Připomeňme si obrazy z přírody a práce, jak nám ji předvádí Komenský v pátem Fundamentu „Didaktiky“ (kap. XVII., str. 224). »Příroda se nepřetěžuje, přestává na mále«, na příklad: »z jednoho vejce nežádá míti dvou ptáčat, přestane, když se jedno podaří. Tesař na jednom podvalu stěn nestaví, protože by se snad základ podvrátil a zřítilo se všecko. Tak zahradník na jednu plaň tři, čtyř neb více roubů nesází než jeden; pak-li plaň silnější, dva. Roztržitost tedy je a neužitečně, nýbrž škodné záků obtěžování ve školách, že každého roku, ba každého týdne, každého dne několikero rozdílné studium se předkládá; naprosto jakoby štěpař několik roubů spolu sázel... Ale co to než směsice, nebo překáží jedno druhému... Pohodlí tedy učícím se bude v jeden čas jednu toliko věc dělati hlavně.« Uvádím celé toto varovné místo z Didaktiky, neboť tuto cestu bude nám nastoupit, po které můžeme dospět k cíli jednotné školy všeobecně vzdělávací, k níž dospěl nový socialistický řád. Ohromný zájem o školu, o výchovu a vyučování, jehož jsme svědky v přítomné době, vyplývá přirozeně z hospodářské, politické a kulturní situace zemí jak kapitalistického, tak socialistického zřízení. V zemích západních zachován byl systém organizace školství na druhém stupni výběrový se všemi znaky třídních rozdílů. V zemích těchto rozšířily se pod vlivem rozvoje věd a potřeb života učební plány středověkého sedmera svobodných umění o četné nové předměty. Svaz sovětských socialistických republik první změnil školskou organizaci, posunul výběrový systém z tradičního jedenáctého roku mládeže až na hranici sedmnáctého a osmnáctého roku. Tím jednotná škola všeobecně vzdělávací představuje novou epochu ve vývoji vzdělanosti, a Sovětský svaz po prvé po drahných stoletích odstranil středověký výběrový scholastický základ všeobecného vzdělání a desetiletou školu všeobecně vzdělávací zbudoval na základě mateřského jazyka, věd přírodních a společenských. Komenský první mezi reformátory snažil se pod vlivem vševedného úsilí rozšířiti staré trivium a kvadrivium o další nauky, jejichž potřeba se ukázala. Stanul před otázkou přemíry učiva a utěšoval se ve Velké didaktice tam, kde jedná o rozložení cvičení mládeže podle stupňů věku lidského na čtyři školy (kap. XVII., str. 394) těmito slovy: »Což vše zdálo-li by se komu příhodné v tom věku, nech ví, že na to takoví budou a jsou již prostředkové, aby všechno to v těch šesti letech tak snadně při mládeži zpraveno bylo, jak snadně matka za prvních šest let dítě své jísti, píti, běhati a švitořiti naučí.«

To je vzácný odkaz Komenského, didaktický odkaz, který uskutečniti se snaží nový společenský řád socialistický Sovětského svazu, zemí lidových demokracií. Ústřední komisi pedagogických pracovníků zřízené ministerstvem školství a kultury uloženo bylo sladiti učební plány, osnovy a učebnice v duchu epochální myšlenky jednotné školy, jejímž úkolem je býti všeobecně vzdělávací školou pro celý národ, dáti základy výchovy, vyučování a vzdělání veškeré mládeži.

ОТОКАР ХЛУП:

Борьба Коменского против дидактического формализма

Статья написана в связи с юбилеем третьего издания сочинения «Великая дидактика» (*Opera didactica omnia*) и напоминает жизненность заветов Коменского у учителей поколения Зоубковой и Мразиковой и тот отклик, который оно вызвало в советской педагогике. В ней дается характеристика тех общественных условий, в которых родилась педагогическая система Коменского и проводится сравнение исторической действительности в период разложения феодализма с нашей эпохой, когда на смену капитализму приходит социализм. Аналогию можно подметить и в деле воспитания: в обоих случаях формализм является результатом окостенения традиционной школьной системы и речь идет о его преодолении. Характер этого формализма, конечно, в наше время иной; здесь имеет место не недостаток внимания к материальному миру, не недостаток возрений на обучение, а переобременение трудно усвояемым множеством данных науки о природе и обществе не приведенных к единству и синтезу. Решение предложенное Коменским, может быть и в настоящее время богатым источником поучения как разрешить проблему формализма в обучении и перегруженности учеников в современной школе.

ОТОКАР ХЛУП

KOMENSKÝS KAMPF GEGEN DEN DIDAKTISCHEN FORMALISMUS

Die Betrachtung aus Anlass des Jubiläums der Herausgabe der Opera Didactica Omnia bringt die Lebendigkeit des pädagogischen Erbes Komenskýs in der Lehrerergeneration von Zoubek und Mrazík in Erinnerung und betont die Art, wie die Sowjetpädagogik an dieses Erbe anknüpft. Es wird eine Charakteristik der gesellschaftlichen Lage gegeben, aus welcher das pädagogische System Komenskýs hervorging, und der Artikel zeigt weiter Analogien des historischen Geschehens zur Zeit Komenskýs, einer Zeit des abklingenden Feudalismus, und unserer Zeit auf, wo der Kapitalismus durch den Sozialismus abgelöst wird. Auch im Erziehungswesen finden wir eine analoge Situation. In beiden Fällen bildet das Kernproblem der Formalismus als Ergebnis einer Sklerose des traditionellen Schulsystems, und seine Überwindung. Die konkrete Gestalt dieses Formalismus in unserer Zeit ist freilich eine andere, es ist nicht mehr der Mangel an Berücksichtigung der Sachen und am konkreten Anschauungsmaterial, sondern eine Überlastung infolge Überhäufung von Erkenntnissen aus dem Gebiete der Natur- und Gesellschaftswissenschaften ohne eigentliche Einheit und Synthese. Komenskýs Lösung dieser Aufgabe kann auch der heutigen Zeit zur Quelle einer reichen Belehrung über die Art und Weise werden, wie man dem Problem des Formalismus und der Schülerüberlastung beizukommen hat.

OTOKAR CHLUP

LA LUTTE DE KOMENSKÝ CONTRE LE FORMALISME DIDACTIQUE

A l'occasion du tricentenaire de la publication des ODO l'auteur rappelle combien l'oeuvre de Komenský était vivante dans la génération de nos pédagogues tels que Zoubek et Mrazík et qu'elle l'est encore dans la pédagogie soviétique. Il caractérise la situation sociale où se formait le système pédagogique de Komenský, il montre les analogies entre la situation à la fin de l'époque féodale et l'époque actuelle où le capitalisme est remplacé par le socialisme. Dans l'éducation on retrouve aussi une situation analogue- dans les deux cas il s'agit du problème du formalisme, comme suite du système pédagogique traditionnel sclérosé, et de la question comment on doit sortir de ce formalisme. Le formalisme, à l'heure actuelle, ne consiste pas, il est vrai, dans un manque de savoir réel et d'intuition sensible; au contraire, il vient d'une surabondance de matières à apprendre aussi bien dans les sciences naturelles que dans les sciences sociales qui manquent d'unité et de synthèse. — La manière dont Komenský pose les problèmes et les résout montre comment on peut sortir du formalisme scolaire et comment on peut éviter le surmenage des élèves même aujourd'hui.